

نظام اداری

در سیره و سنت نبوی صلی الله علیه و آله

دکتر حمید زارع
دانشیار دانشگاه تهران

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۳۹۵

زارع، حمید، ۱۳۴۵- .
نظام اداری در سیره و سنت نبوی ﷺ / حمید زارع. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵.
ده، ۲۲۲ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۷۸: مدیریت؛ ۲۸)
ISBN: 978-600-298-148-6
بها: ۱۱۰۰۰۰ ریال
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه: ص. [۱۹۹-۲۰۵: همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. محمد ﷺ پیامبر اسلام، ۵۳ قبل از هجرت - ۱۱ق. - دیدگاه درباره مدیریت. ۲. محمد ﷺ پیامبر اسلام، ۵۳
قبل از هجرت - ۱۱ق. - احادیث. ۳. مدیریت (اسلام). ۴. اسلام و دولت. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
۱۳۹۵ ع ۱۶ ز / ۶۷ / ۲۳۲ BP ۲۹۷ / ۶۵۸
شماره کتابشناسی ملی
۴۶۰۶۱۲۵

نظام اداری در سیره و سنت نبوی ﷺ

مؤلف: دکتر حمید زارع

ویراستار: حیدر فروزان

صفحه آرای: کاما

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۵

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۱۱۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰ - ۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمایر: ۳۲۸۰۳۰۹۰،

ص.پ. ۳۷۱۸۵ - تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان یکی از منابع فرعی دروس تئوری‌های مدیریت، مدیریت اسلامی و مدیریت تطبیقی، هر کدام به ارزش سه واحد، تهیه شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌دانند از مؤلف محترم جناب آقای دکتر حمید زارع و دکتر سیدمهدی الوانی، ارزیاب محترم طرح سپاسگزاری کنند.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۳	پیشگفتار
۷	فصل اول: کلیات
۷	مقدمه
۱۱	تعریف مفاهیم
۱۱	قرآن
۱۱	سنت
۱۲	سیره
۱۴	منابع استفاده شده برای شناسایی نظام اداری مطلوب پیامبر ﷺ
۱۵	اداره و مدیریت
۱۹	روش تحقیق و ابزار جمع‌آوری اطلاعات
۲۰	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۱	فصل دوم: شهر مکه و زمینه‌سازی پیامبر اکرم ﷺ برای شکل‌گیری نهضت اسلامی
۲۱	مقدمه
۲۱	ویژگی‌های عمومی مردمان عرب در هنگام طلوع اسلام
۲۵	منابع مهم شناخت سیره پیامبر ﷺ
۲۵	۱. قرآن
۲۵	۲. حدیث
۲۶	۳. شعر
۲۶	۴. کتب سیره نبوی
۲۸	بعثت و شروع نهضت
۳۴	جمع‌بندی و تحلیل یافته‌ها

۳۷	فصل سوم: استقرار حضرت رسول ﷺ در مدینه و تأسیس حکومت
۳۷	مقدمه
۳۸	مدینه پایگاه حکمرانی
۴۱	گام‌های اولیه پیامبر ﷺ برای استقرار نظام اداری
۴۱	۱. تأسیس مسجد
۴۲	۲. پیمان زندگی مسالمت‌آمیز میان همه ساکنان یثرب
۴۳	۳. پیمان برادری میان همه پیروان جهت رفع اختلافات موجود میان قبایل مسلمان
۴۵	مساجد، مقر حکومت و اداره
۴۵	مبارزه‌های نظامی پیامبر ﷺ در دوره هجرت و حکومت
۴۶	غزوه بدر
۴۷	غزوه سویق
۴۷	غزوه احد
۴۸	تدبیرهای پیامبر ﷺ برای اداره وضعیت پیش آمده
۴۹	غزوه حمراء الاسد
۴۹	غزوه بدر الوعد
۴۹	غزوه احزاب
۵۱	صلح حدیبیه
۵۳	نامه‌های پیامبر ﷺ به حاکمان کشورهای بزرگ وقت
۵۳	عمرة القضاء
۵۴	فتح مکه
۵۵	اقدامات مؤثر مدیریتی پیامبر ﷺ در فتح مکه
۵۵	واکنش پیامبر ﷺ به عمل نادرست یکی از فرماندهان
۵۵	غزوه حنین
۵۶	نکات آموزنده غزوه حنین
۵۶	غزوه طائف
۵۷	چرا پیامبر ﷺ کار طائف را یکسره نکرد؟
۵۷	تلاش برای آزادی و خروج انسان‌ها از قید بندگی
۵۸	تلاش برای جلب قلوب مخالفان
۵۹	نحوه برخورد پیامبر ﷺ با پیروان سایر ادیان
۵۹	۱. تعامل با یهودیان
۶۲	۲. تعامل پیامبر با مسیحیان
۶۳	برنامه پیامبر ﷺ برای لشکرکشی به تبوک چه نتایجی به همراه داشت؟
۶۳	۳. تعامل پیامبر با منافقان
۶۴	جمع‌بندی و تحلیل یافته‌ها

۶۵	فصل چهارم: گزیده‌ای از گفتارهای پیامبر ﷺ
۶۵	مقدمه
۶۶	مسئولیت‌شناسی
۶۷	عملکرد، ملاک ارزیابی
۶۸	پذیرش منصب مشروط به توانمندی
۶۸	انجام هر کاری به وقت خود و توجه به «زمان» در انجام کار
۶۹	همکاران و مشاوران درستکار
۶۹	داوطلب شدن برای مناصب و قدرت‌طلبی
۷۱	تساوی حقوق و بهره‌مندی برابر از فرصت‌ها
۷۲	آزمون
۷۲	عدم تنبلی
۷۳	غنیمت شمردن فرصت
۷۳	پرهیز از تأخیر در کار
۷۴	پرهیز از ایجاد نارضایتی و رسیدگی به شکایت‌های مردم
۷۴	جابه‌جایی مدیران
۷۴	ممنوع بودن گرفتن هدیه و رشوه برای دست‌اندرکاران نظام اداری
۷۶	حاکم بودن اصل عدالت و ضابطه‌محوری
۷۷	آموزش و یاددهی به پیروان
۷۸	توجه به امور زیردستان
۷۸	عدم ترشروی و بی‌اعتنایی به افراد
۸۰	مجازات به‌اندازه
۸۰	کار به دست کاردان
۸۰	سعه صدر و توجه به گره‌گشایی از کار مردم
۸۱	بهره‌مندی از ایده‌ها و افکار پیروان
۸۲	پرهیز از سپردن امور مهم به افراد بی‌تجربه یا کم‌تجربه
۸۲	اهمیت عمل به وعده و وفای به عهد
۸۳	اهمیت توجه به عواطف و احساسات
۸۳	تشویق و تنبیه
۸۴	بهره‌مندی متولیان امور اداری از عقل و رشد فکری
۸۵	دانش، آگاهی و تخصص ضرورت سیستم اداری مطلوب
۸۵	امانتداری
۸۶	رفق و مدارا با مردم
۸۶	مردمی بودن کارگزاران
۸۷	مهربانی و دلسوزی

۸۷	 عفو و گذشت
۸۷	 خدمت‌رسانی به مردم
۸۸	 دوری از تشریفات و مانند افراد عادی زندگی کردن
۸۸	 آسان‌گیری
۸۹	 حلم و بردباری
۸۹	 آینده‌نگری
۸۹	 در معرض اشتباه بودن و پوزش‌خواهی در صورت خطا
۹۰	 بی‌آزار بودن
۹۰	 نصیحت و نصیحت‌پذیری در نظام اداری رسول خدا ﷺ
۹۲	 کار خود را به دیگران نسپردن
۹۳	 نتیجه‌گیری و جمع‌بندی یافته‌ها
۹۵	فصل پنجم: نظام اداری مطلوب اسلام و مقایسه آن با نظام‌های اداری موجود در میان غیر مسلمانان
۹۵	 مقدمه
۹۶	 نهضت موفق پیامبر در تاریخ
۹۷	 نظام اداری در سیره نبوی، آری یا خیر؟
۱۰۵	 جایگاه عقل در شکل‌دهی نظام اداری اسلامی
۱۱۱	 پیش‌فرض‌ها و اصول حاکم بر نظام اداری پیامبر ﷺ
۱۱۶	 ویژگی‌های نظام اداری پیامبر ﷺ در مدینه
۱۲۲	 سایر مشخصه‌های برجسته نظام اداری نبوی
۱۲۳	 ساختار ساده نظام اداری نبوی
۱۲۴	 نهادهای اداری اسلامی
۱۲۴	 نهاد حسبه
۱۲۵	 حسبه شامل چه مواردی است؟
۱۲۶	 رسمی‌سازی (دیوان)
۱۲۶	 دیوان چیست؟
۱۳۰	 قانون و ضابطه
۱۳۰	 انعطاف‌پذیری در سیستم اداری
۱۳۱	 مرکزیت نظام اداری
۱۳۱	 کنترل و نظارت
۱۳۳	 معیار گزینش کارکنان و مدیران در نظام اداری اسلام
۱۳۳	 شایسته‌سالاری
۱۳۴	 معیارهای شایستگی
۱۳۵	 تعیین حقوق و مستمری

۱۳۵	پاسخگویی در نظام اداری نبوی
۱۳۵	برگزاری مراسم حج
۱۳۶	سفیران پیامبر ﷺ
۱۳۶	نقش کارگزاران، امیران و عالمان در سلامت و یا فساد جامعه
۱۳۷	استفاده از اقلیت‌ها و اهل کتاب در مناصب اداری
۱۳۷	بهره‌مندی مناسب از منابع و استعدادها در نظام اداری اسلامی
۱۳۹	رشد فردی و اخلاقی
۱۴۱	رشد ملی و اجتماعی
۱۴۲	روحیه ناصحانه و نصیحت‌پذیری در نظام اداری پیامبر ﷺ
۱۴۴	نصیحت اصحاب به پیامبر ﷺ
۱۴۴	پذیرش نصیحت
۱۴۶	محدودیت‌های نصیحت
۱۴۶	جایگاه شور و مشورت در نظام اداری پیامبر ﷺ
۱۴۷	تغییر و گذر از وضعیت نامطلوب به وضعیت مطلوب در نظام اداری اسلامی
۱۴۹	نظام‌های اداری در میان غیر مسلمانان
۱۵۱	اداره "Administration"
۱۵۲	اداره امور عمومی
۱۵۲	سازمان "organization"
۱۵۲	مدیریت "management"
۱۵۴	نظام‌های اداری پیش از قرن نوزدهم
۱۵۶	اصلاح نظام اداری در قرن نوزدهم
۱۵۷	الگوی سنتی اداره
۱۵۸	۱. الگوی بوروکراتیک وبر یا نظریه بوروکراسی
۱۵۹	۲. نظریه جدایی سیاست از اداره
۱۶۲	مشکلات الگوی سنتی اداره
۱۶۴	شکل‌گیری پارادایمی نو در مدیریت و بررسی پیش‌زمینه‌های آن
۱۶۶	تئوری انتخاب عمومی
۱۶۷	مشکلات ساختاری دولت از دیدگاه نظریه انتخاب عمومی
۱۶۸	برای پیشگیری از مشکلات براساس نظریه انتخاب عمومی، چه باید کرد؟
۱۶۸	تئوری اصیل / وکیل
۱۶۹	مدیریت دولتی نوین یا مدیریت‌گرایی
۱۷۱	مهم‌ترین ابعاد و مؤلفه‌های مدیریت دولتی نوین
۱۷۲	پاسخگویی در بخش خصوصی
۱۷۲	سازوکارهای تضمین پاسخگویی در بخش خصوصی

۱۷۳	پاسخگویی در الگوی مدیریت دولتی نوین
۱۷۴	مدیریت خدمات عمومی نوین
۱۷۵	مهم‌ترین ابعاد و مؤلفه‌های خدمات عمومی نوین
۱۷۷	مدیریت و نظام اداری در جهان امروز
۱۷۷	۱. شهروندمحوری
۱۷۷	۲. دیدگاه مشارکت‌جویانه به جای دیدگاه سلسله‌مراتبی
۱۷۸	۳. چابک‌سازی دولت
۱۷۸	۴. بهره‌برداری از فضای سایبری و الکترونیکی
۱۷۹	معرفی برخی از نظام‌های اداری موفق در میان غیر مسلمانان
۱۷۹	نظام اداری ژاپن
۱۸۱	نظام اداری فرانسه
۱۸۲	نظام اداری آلمان
۱۸۳	نظام اداری بریتانیا
۱۸۴	نظام اداری ایالات متحده آمریکا
۱۸۶	مقایسه نظام اداری مطلوب در سیره و سنت نبوی با نظام‌های اداری موجود در میان غیر مسلمانان
۱۸۶	شباهت‌ها و همانندی‌ها
۱۸۷	تفاوت‌ها
۱۹۰	خلاصه و جمع‌بندی
۱۹۱	فصل ششم: تجزیه و تحلیل یافته‌ها و نتایج
۱۹۱	مقدمه
۱۹۱	یافته‌ها و نتایج
۱۹۹	منابع و مأخذ
۲۰۷	نمایه‌ها
۲۰۷	نمایه اعلام
۲۱۳	نمایه موضوعات
۲۱۹	نمایه احادیث و روایات

مقدمه

نظام اداری هر کشوری می‌تواند سنگ بنا و محور هر گونه پیشرفت و یا پسرفتی در همه زمینه‌ها و عرصه‌های متنوع زندگی بشر امروز باشد. به عبارت دیگر این نظام نقشی بس سترگ در تنظیم فعالیت بخش‌ها، واحدها و سازمان‌های مختلف برای نیل به اهداف جمعی آن ملت دارد. تنظیم درست این فعالیت‌ها، فراهم‌کننده زمینه‌ای برای رفع مشکلات و تأمین نیازها و خواست مردم است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که جوامع پیشرفته و موفق، معمولاً اقدامات اصلاحی خود را پیش از هر چیز، از نظام اداری حکومت آغاز کرده‌اند. درست و سالم عمل کردن نظام اداری، تضمین‌کننده عملکرد سالم سایر بخش‌های جامعه است.

برای اینکه نظام اداری کارکرد مؤثری داشته باشد، لازم است با شرایط بومی و اقلیمی آن کشور تناسب داشته باشد و یکی از عوامل مهم زمینه‌ای برای عملکرد بهتر آن، تناسب و سازگاری با باورها، ارزش‌ها، اعتقادات و در یک کلمه فرهنگ مردمان آن قلمرو است. شکی نیست که باورهای دینی هر ملتی نقش مهمی در رفتار و ساختارهایی دارد که برای تداوم زندگی اجتماعی انتخاب می‌شود. جوامع اسلامی به دلیل پایبندی به آموزه‌های دین اسلام، در پذیرش و انتخاب راه و مسلک اداره امور خود محتاطانه عمل می‌کنند و برای اطمینان از درستی مسیرشان حتماً به دنبال تأیید و یا دست‌کم نبود مخالفتی از سوی آموزه‌های اسلامی هستند و از این‌رو است که در این پژوهش، موضوع نظام اداری در سنت و سیره نبوی مورد توجه قرار گرفته و تلاش شده است تا نظام اداری مطلوب، در کلام و روش عملی پیامبر اسلام جستجو شود. در صورت موفقیت در یافتن یک الگو در اداره، می‌توان امیدوار بود که با بحث و گفتگوهای عالمانه از سوی دیگر پژوهشگران، به توسعه و بسط آن الگو پرداخت و با کسب پشتوانه اعتقادی پیروان مکتب پیامبر اسلام، شاهد کامیابی‌های منحصر به فرد در دنیای امروز برای کشورهایی باشیم که مایلند براساس تعالیم اسلام حرکت کنند.

پیشگفتار

انسان موجودی صاحب شعور و دارای توان تجزیه و تحلیل و فهم و درک پدیده‌هاست و در میان آفریدگان خداوند مفتخر به داشتن قدرت تفکر و تعقل است. از روزی که پا به عرصه گیتی نهاده به کمک قوه عاقله‌اش به دنبال تأمین نیازهای متنوع زندگی‌اش بوده است. در بخش تأمین نیازهای مادی زندگی، فعالیت‌های انسان قرین موفقیت و سیر پیشرفت آن در طول تاریخ صعودی بوده است. از هنگامی که بشر به حکم غریزه به زندگی اجتماعی روی آورد، به الزامات آن هم تن داد. زندگی اجتماعی و گروهی نیازمند تدارک سازوکارهایی است که بین فعالیت‌های مختلف، یک نوع هماهنگی به وجود آید تا این فعالیت‌ها مکمل یکدیگر باشند و چرخه زندگی را روان‌تر به حرکت درآورند. بنابراین از آغاز خلقت، تدبیر و مدیریت شؤون (مادی) زندگی جزء موارد جدایی‌ناپذیر و ضروری سایر فعالیت‌های بشر بوده است. البته معلوم است که عقل معاش بشر پیشرفتی تدریجی داشته و به همین دلیل وضعیت پیشرفت امروز قابل مقایسه با گذشته نیست؛ چون که بشر امروزی به امکانات و پیشرفت‌هایی دست یافته است که گذشتگان او در پدید آوردنش ناتوان بوده‌اند؛ هرچند تجربه‌ها و ناکامی‌های انسان دیروزی در پیدایش موفقیت‌های امروزی مؤثر بوده است. به تعبیر دیگر این بنیانی که به وجود آمده است، پایه‌ها و ستون‌هایش ریشه در فعالیت‌های بشر در طول تاریخ دارد.

از این‌رو مدیریت و ایجاد نظم اداری از فعالیت‌هایی بوده که از آغاز خلقت قرین زندگی انسان بوده است؛ اما نظام اداری بشر آغازین همانند سایر جنبه‌های زندگی او قالبی ابتدایی و اولیه داشته و به حسابگری و دقت امروزی سامانه‌های اداری طراحی نشده بود.

بنابراین اگر نگارنده درصدد است تا نظام اداری در سیره و سنت نبوی ﷺ را — که مربوط به حدود هزار و چهار صد سال پیش است — مورد کنکاش قرار دهد نباید شگفت‌آور باشد. در آن دوره پیامبری از سوی خداوند به رسالت برگزیده شد تا انسان را به سعادت ابدی رهنمون شود. او برای رسیدن به این هدف سازوکارهایی در نظر گرفته بود که مؤلف در این کتاب می‌خواهد بررسی کند که نظام اداری حضرت محمد ﷺ چه ارکان و اجزایی داشته است؟ اهداف آن چه بوده‌اند؟ و سرانجام این نظام اداری چه ویژگی‌هایی داشته است؟

این کنکاش هم در گفتار حضرت محمد ﷺ صورت خواهد گرفت؛ گفتاری که به منزله سیاست‌های کلی و خط‌مشی‌های رسالت او بوده‌اند و هم در سیره عملی و رفتاری او، که باید دید در عمل از چه الگویی برای تحقق اهدافش استفاده کرده است. هرچند حضرت محمد ﷺ آخرین پیامبری است که از سوی خداوند برای هدایت بشر برگزیده شده است؛ اما طبق دستور الهی راه و مرام او باید ادامه یابد و آنچه به عنوان شریعت یا سنت به جا گذاشته است مورد عمل پیروان او قرار گیرد. اگرچه با تأسف پیروان حضرت محمد ﷺ بعد از او در برخی مسائل دچار تفرقه و چند دستگی شدند؛ اما خوشبختانه موضوعات بسیار مهمی هم باقی ماند که تقریباً مورد پذیرش همگانی قرار گرفت و در آنها تردیدی میان پیروانش از نحله‌های مختلف نیست که این بخش نیز در گفتار و سیره به جا مانده از او قابل مشاهده است.

برای تکمیل این پژوهش، تلاش می‌شود تا به نظام‌های اداری موفق و متداول دنیای امروزی نیز به‌اختصار پرداخته شود و به صورت تطبیقی و مقایسه‌ای این دو نظام بررسی شوند و آنگاه خواننده این اثر با شناختی درست از نظام اداری مبتنی بر سیره و سنت پیامبر اعظم و نظام‌های اداری برخاسته از ذهن و تجربه عالمان غربی به انتخابی درست رهنمون شود.

این کتاب در شش فصل تدوین شده است. نحوه چینش، ارائه مطالب و به‌طور کلی ساختار کتاب بدین‌گونه است که در فصل اول به کلیات و تعریف واژگان تخصصی پرداخته می‌شود، در فصل دوم شرایط و موقعیت پیامبر ﷺ در شهر مکه از حیث آمادگی و آماده‌سازی پیروان برای آغاز نهضت بررسی و در فصل سوم فعالیت‌های عملی پیامبر در مدینه برای تحقق رسالت و مأموریت آسمانی‌اش، تشریح می‌شود، در فصل چهارم بخشی از سخنان و رهنمودهای او درباره شیوه اداری مورد نظر و ویژگی‌های مطلوب رفتاری مورد انتظار از اعضای این سیستم بررسی و تحلیل می‌گردد، در فصل پنجم ویژگی‌های نظام اداری برخاسته از سیره و سنت نبوی و مقایسه آن با نظام‌های اداری موجود مطرح و در فصل ششم یافته‌ها و نتایج ارائه می‌شود.

امید است با توکل و استعانت از پروردگار، بتوانم با ارائه این اثر، نقشی هرچند ناچیز در ترویج و توسعه مکتب نجات بخش آن نبی رحمت، داشته باشم. در پایان این پیشگفتار بر خود فرض می‌دانم از بزرگوارانی که زمینه انجام این پژوهش را فراهم کرده‌اند و فضای علمی مناسب و کتابخانه‌ای مجهز را تدارک دیده‌اند، امتنان و سپاس خود را تقدیم کنم. به‌طور خاص از حضرت آقای اعرافی رئیس اسبق پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، جناب آقای سعیدی روشن رئیس سابق این مؤسسه و جناب آقا نظری رئیس فعلی و آقای احمدی رئیس کتابخانه و سایر کتابداران ارجمند که از خدمات ارزشمندشان بهره برده‌ام تشکر می‌کنم. همچنین از اعضای معزز گروه مدیریت، کارشناس گروه و به‌طور ویژه آقای دکتر ابوالفضل گائینی، مراتب سپاس و قدردانی خود را بابت پیگیری‌ها و همه اقدامات اداری که انجام داده‌اند، تقدیم می‌کنم. در پایان از استاد ارجمندم دکتر سیدمهدی الوانی که به‌طور رسمی ناظر علمی پروژه بودند و به صورت غیر رسمی مشاور و راهنمای اینجانب در پیمودن این مسیر بودند، تشکر و قدردانی می‌کنم.

فصل اول

کلیات

مقدمه

چرا در جستجوی نظام اداری در سیره و سنت نبوی ﷺ هستیم؟ دانشمندان اسلامی و پیروان دین اسلام بر این باورند که حضرت محمد ﷺ آخرین فرستاده خداوند برای هدایت بشر است و آموزه‌ها و تعلیماتی که برای سعادت بشر به جهانیان عرضه کرده جامع و کامل است؛ اما در اینکه برای زندگی مادی و تدبیر جنبه‌های جسمانی زندگی هم برنامه داشته باشد اختلاف نظر وجود دارد. برخی معتقدند آنچه برای زندگی معنوی و مادی انسان لازم بوده در مکتب او پیدا می‌شود. اسلام به عنوان یک دین نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی و... دارد و در همه عصرها می‌توان با آن زندگی کرد و خداوند نیز از انسان‌ها خواسته است که در همه عصرها با این نظام‌ها زندگی کنند.

بدون تردید شایع‌ترین دیدگاه در میان عالمان و فقیهان امامیه درباره گستره شریعت، دیدگاه شمول تشریع الهی و تعمیم آن به هر حرکت و سکون، حادثه و شأن اجتماعی و فردی است. مطابق دیدگاه این گروه، تشریع تنها از آن خداوند است و توحید در تشریع و تقنین از قطعیات دین به شمار می‌رود و دیگران اعم از افراد و شخصیت‌ها و نهادها، برنامه‌ریزی هستند که باید در پرتو احکام اسلام برنامه‌ریزی کنند (علیدوست، ۱۳۸۸، ص ۱۹۹).

برخی از صاحبان این اندیشه نه فقط از فقیه و حاکم صالح اسلامی، بلکه از پیامبر اکرم و امامان معصوم نیز، مجال تشریع را نفی کرده‌اند. چنان که مکارم شیرازی می‌نویسد: امامان معصوم علیهم‌السلام هرچند مؤید به روح القدس بودند و هرگز خطا و لغزشی از آنها سر نمی‌زد، ولی آنها تشریع تازه‌ای نداشتند؛ چرا که بعد از اكمال دین و اتمام نعمت الهی، تمام احکام مورد احتیاج امت تا روز قیامت، مطابق روایات فراوانی — که شاید در سرحد تواتر است — تشریع شده بود و

جایی برای تشریع تازه باقی نمانده بود. بنابراین وظیفه امامان معصوم توضیح و تبیین احکامی بود که بدون واسطه یا با واسطه از پیامبر اکرم دریافت داشته بودند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱۰، ص ۱۰۴).

دیدگاه دیگری هم مدعی است که دین و آنچه پیامبر برای بشر به ارمغان آورده است، «منبع» نیست؛ بلکه یک «داور» است، قرار نیست پاسخ هر پرسشی در باب اداره جامعه را از دین پرسید. مسلمانان مجموع حرکت جامعه را براساس معیارها و ضوابط دینی انجام می‌دهند و مجموعه طراحی‌ها و سیاست‌ها لزوماً باید با دین سازگار باشند. به عنوان مثال ما برای برنامه‌ریزی، به علوم مراجعه و از دستاوردهای علمی استفاده می‌کنیم؛ اما دستاوردهای علم را با ارزش‌ها و ملاکات احکام و معیارهایی که در دین ارائه شده است می‌سنجیم. از این راه حل‌های علمی، آن راه‌حلی که با ارزش‌های دینی سازگار است انتخاب می‌کنیم. پس نظام اداری اسلامی، نظامی در جهت آرمان‌های اسلامی است. یعنی مجموعه فعالیت‌ها در جامعه اسلامی باید با مجموعه ارزش‌ها، مفاهیم و احکام اسلامی سازگار باشد (هادوی، ۱۳۸۹، ص ۳۵).

شاید دیدگاه کسانی چون صدر که معتقد به شمول تشریع نسبت به همه حرکات و افعال اند و معتقدند به اینکه دین متکفل پاسخ به همه پدیده‌های فردی و اجتماعی است، در راستای همین نظریه باشد؛ لکن تفاوتی که اینان با صاحبان نظریه قبلی دارند در این است که اعتقادی به جعل و تشریع الهی در قالب عام یا خاص در همه زمینه‌ها نیستند؛ بلکه حوزه‌هایی را خالی از تشریع الهی بی‌واسطه می‌دانند و فقیه را چون سرپرست خانواده — که به اقتضای مصالح خانواده تصمیم می‌گیرد و برنامه‌ریزی می‌کند — صاحب اختیار و موظف می‌دانند که با ملاحظه اهداف و مقاصد کلان شریعت از سویی و ملاحظه مصالح امت از دیگر سو، قضاوت کند و به تشریع بپردازد (علیدوست، ۱۳۸۸، ص ۲۰۲) پس این گروه معتقد به «منطقه فراغ و عفو» هستند.

گفتنی است معتقدان به این دیدگاه، با اتفاق نظری که در اصل پذیرش حوزه فراغ از جعل الهی بی‌واسطه دارند، در بیان حوزه فراغ، همچنین در فرد، نهاد و شخصیت قانونگذار در آن حوزه و ماهیت واقعی این قانونگذاری، با یکدیگر اختلاف نظر دارند. به عنوان مثال سیدمحمدباقر صدر در نوشتاری مرتبط با این بحث، دو گونه رابطه را — که می‌تواند موضوع قواعد حقوقی قرار گیرد — از یکدیگر جدا می‌کند:

دسته اول رابطه اشخاص با یکدیگر است. به نظر او، این رابطه — به طور طبیعی — ثابت و غیر متغیر است، از این رو قواعد ثابتی می‌طلبد؛

دسته دوم رابطه انسان با طبیعت که یک رابطه متغیر است؛ یعنی به لحاظ تغییراتی که در توان و میزان سیطره انسان بر طبیعت پدید می‌آید، این رابطه متحول می‌شود و در نتیجه قواعد مرتبط با آن هم باید متغیر باشد؛ لذا این حوزه، از تشریع ثابت و دائم فارغ است که باید با تشریع ولی امر و دولت پر شود (همان، ص ۲۰۳). پس مرحوم صدر مجال دخالت حاکمیت اسلامی در تشریع را به رابطه انسان با طبیعت محدود می‌کند؛ اولاً و آن را به نبود نص تشریعی دال بر الزام به فعل یا ترک، می‌داند؛ ثانیاً جهت اطلاع بیشتر به کتاب اقتصادنا مرحوم صدر، ص ۶۸۰-۶۸۴ مراجعه شود.

گفتنی است، مرحوم صدر هرچند این سخنان را در مباحث اقتصادی بیان می‌کند و آنها را با صبغه و مثال‌های اقتصادی تفهیم می‌کند؛ لکن مناط و معیار این مطالب به مسائل اقتصادی انحصار ندارد و در سایر شؤون زندگی بشر نیز جاری است (علیدوست، ۱۳۸۸، ص ۲۰۵).

از دلایل عقلی اندیشه مورد اشاره می‌توان به این سخن مرحوم صدر اشاره کرد: شریعت جاودان نمی‌تواند برای تک تک اعمال برنامه دائم داشته باشد. دخالت مستقیم شارع در خرد و کلان کارها، موجب پیدایش شبکه‌ای بسته و متصلب است که به هیچ وجه با تحولات اجتماعی، پیشرفت و تکامل بشری قدرت هماهنگی و همگامی ندارد. شریعتی که در حصاری سخت قرار گیرد، قادر به تعامل با معرفت‌های بشری و راه بردن انسان‌ها همراه با تحولات اجتماعی و انسانی نیست؛ لکن بیان اصول و ارزش‌های کلی و تعیین نهادی قانونگذار برای این تحولات ضمن اینکه بشر را به اهداف بلند و مصالح خویش هدایت می‌کند، اهداف شارع مقدس را نیز تأمین می‌نماید (به نقل از: علیدوست، ۱۳۸۸، ص ۲۰۹)؛

دیدگاه سوم بر این باور است که قلمرو دین، محدود به مسائل فردی و هدف دین سلوک توحیدی است. در این میان می‌توان به اندیشه‌های عبدالرزاق فقیه ازهری اشاره کرد که معتقد است: محمد ﷺ فقط یک رسول بوده و دعوت خالص دینی داشته است، بدون هیچ شائبه‌ای از سلطنت و حکومت و اقدام به تأسیس یک کشور با مفهوم سیاسی امروزی آن نکرده است. او فقط یک رسول بود، مانند پیامبران قبلی خود. ولایت محمد ﷺ بر مؤمنان، ولایت رسالت بود، بدون هیچ خلطی از ابعاد حکومتی و پادشاهی (قوامی، ۱۳۸۳، ص ۳۷).

برخی دیگر از صاحب نظران معاصر نیز با همین گرایش به نظریه پردازی پرداخته‌اند و معتقدند که بعثت پیامبران نه برای اصلاح و آبادانی دنیای انسان‌ها، که برای برخوردار ساختن آنان از حیات طیبه اخروی است. آنان همچنین بر این باورند که جهان را باید عقلاً با تدبیرهای

عقلایی اداره کنند و درواقع تاکنون نیز چنین کرده‌اند؛ اما دین مربوط به امور شخصی انسان‌هاست، از ارتباط انسان با خدا سخن می‌گوید و به حل معماهای حیات و مرگ می‌پردازد و از آن نباید انتظار پاسخ به بسیاری از معضلات بشری را داشت.

دین باید تضمین‌کننده سعادته اخروی انسان‌ها باشد نه سعادت دنیایی آنان. بشر با عقل جمعی خود باید به تدبیر دنیای خویش بپردازد. تدبیر امور اجتماعی بشر با عقل است نه دین. به بیان دیگر، از دین نباید انتظار داشت که سیمای نظام‌های مطلوب اقتصادی، سیاسی، حقوقی و فرهنگی را ترسیم کند تا چه رسد به آنکه با برنامه‌های خود، معضلات اجتماعی بشر را حل کند (سروش، ۱۳۸۸، ص ۱۷).

پس در این دیدگاه نظر بر آن است که شریعت نسبت به همه شؤون زندگی انسان‌ها ارائه طریق نکرده است. صاحبان این نظریه معتقدند که شارع مقدس حوزه‌های وسیعی را به انسان‌ها واگذار کرده تا خود آنچه را در آن حوزه‌ها می‌پسندند و صلاح می‌دانند، به عنوان قانون وضع کنند، بدون اینکه سخن از جعل الهی — حتی با واسطه آن — در میان باشد؛ از این رو نهاد، شخص و شخصیت قانونگذار را، نیز انسان‌ها انتخاب می‌کنند.

به بیان دیگر معتقدان به این نظریه — عموماً — بر این باورند که در حوزه‌های مرتبط به زندگی انسان‌ها، شارع مقدس هیچ سخنی ندارد و انسان‌ها را آزاد گذاشته است؛ به گونه‌ای که شرایط تقنین و نهاد قانونگذار را نیز خود تعیین کنند؛ در حالی که در اندیشه سابق هرچند سخن از حوزه‌های فراغ و عفو بود، لکن فراغ و عفو که چارچوب قانون و اهداف آن را شارع مقدس به عنوان قانونگذار تعیین می‌کرد.

البته کسانی که در این گروه جای می‌گیرند با اتفاقی که بر اصل این دیدگاه دارند، در یک سطح از باور نیستند — مثلاً — در حالی که برخی از این گروه، با تفکیک حوزه‌هایی مثل معاملات از غیر آن، تنها حوزه اول را خارج از محدوده شریعت تلقی کرده و مردم را در برنامه‌ریزی برای آن حوزه‌ها آزاد دانسته‌اند، آن هم به شرطی که چارچوب تعیین‌شده از سوی شارع را در آن محدوده مراعات کنند، گروهی دیگر از صاحبان این اندیشه به حصر دین به چند گزاره محدود و گاه غیر قابل فهم، به آزادی گسترده مردم در قانون و قانونگذاری قائل شده‌اند (علیدوست، ۱۳۸۸، ص ۲۱۰ و ۲۱۱).

نظر به اینکه دیدگاه اول و دوم که عصاره آن ساکت نبودن دین در قبال شؤون و مسائل دنیوی است، در میان مسلمانان طرفداران بیشتری دارد، این کتاب نیز به همان منوال درصدد

بررسی موضع رسالت نبوی ﷺ درباره نظام اداری است تا تبیین کند که موضع دین که از طریق گفتار و رفتار معصومان علیهم السلام نیز می‌توان به کشف آن مبادرت کرد، در خصوص نظام اداری مناسب برای جوامع اسلامی چیست؟

تعریف مفاهیم

پیش از ورود به مباحث اصلی این کتاب، ضروری است مفاهیم کلیدی که در این نوشتار خواننده با آنها سروکار خواهد داشت به تعریف درآیند تا معنای مورد نظر و قرارداد شده معلوم باشد:

قرآن

قرآن کتاب آسمانی است که در قالب بخش‌هایی جداگانه و نه به‌طور کلی و یکجا بر پیامبر اکرم ﷺ نازل شده است. این بخش‌های مختلف برای ترسیم نقشه زندگی انسان مسلمان و تشریح اقدامات و اولویت‌های بایسته وی در صحنه زندگی و وضع قوانین و احیاناً مشروعیت‌بخشی به روش‌های مورد عمل جامعه آن روز برحسب شرایط مورد نیاز مسلمانان بوده است.

قرآن به ارائه اصول کلی و راهنمایی‌های جامع پرداخته است و نه به تشریح جزئیات. همچنین می‌توان گفت که قرآن به‌طور کلی کتاب ایمان و رفتار معنوی است. به‌طوری که تنها حدود دویست آیه از مجموع بیش از ۶۰۰۰ آیه درباره زندگی اجتماعی است و بقیه آیات مربوط به تشریح حوادث ماورائی است.

سنت

در اصطلاح متداول، سنت عبارت است از گفتار و کردار پیامبر ﷺ که از طریق صحیح به ما منتقل شده است. پس سنت به مفهوم رفتار و گفتاری است که بیانگر حکم الهی و از نظر فقهی برای دین‌باوران حجت است. همه مسلمانان سنت را از نظر اهمیت بعد از قرآن می‌دانند. مسلمانان به‌طور اعم و دانشکده‌های فقه اسلام به‌طور اخص به اجماعی درباره التزام به پذیرش سنت پیغمبر ﷺ به عنوان آرمان زندگی و مسیری که تلاش‌ها باید به آن معطوف باشد، رسیده‌اند. قرآن درباره پذیرش سنت‌های پیغمبر ﷺ می‌فرماید: «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا

نَهَاكُمْ عَنْهُ فَأَنْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ؛ و آنچه را رسول به شما داد آن را بگیرید و از آنچه شما را بازداشت، بازایستید و از خدا پروا بدارید» (حشر، ۷).

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید خدا را اطاعت کنید و پیامبر و اولیای امر خود را نیز اطاعت کنید، پس هر گاه در امری دینی اختلاف نظر یافتید اگر به خدا و روز آخرت ایمان دارید، آن را به کتاب و سنت پیامبرش عرضه بدارید، این بهتر و نیک‌فرجام‌تر است» (نساء، ۵۹).

«مَنْ يَطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ تَوَلَّى فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِظًا؛ هر کس از پیامبر فرمان برد در حقیقت خدا را فرمان برده و هر کس روگردان شود ما تو را بر ایشان نگهبان نفرستاده‌ایم (اگر کسی از فرمان خدا سرپیچی کند تو نمی‌توانی او را مجبور به اطاعت خدا کنی؛ زیرا اطاعت و هدایت امری قلبی و اختیاری است. پس مسئولیت پیامبر فقط هدایت مردم از طریق بیان احکام و مبارزه با موانع هدایت است)» (نساء، ۸۰).

سیره

معنا و مفهوم سیره به شکلی زیبا و کامل در نوشته‌های به‌جامانده از مرحوم مطهری آمده است که به دلیل حلاوت کلامش به‌طور کامل در اینجا آورده می‌شود:

«سیره» در زبان عربی از ماده «سیر» است. «سیر» یعنی حرکت، رفتن، راه رفتن. «سیره» یعنی نوع راه رفتن. سیره بر وزن فِعْلَة است و فِعْلَة در زبان عربی دلالت بر نوع می‌کند. مثلاً جَلَسَه یعنی نشستن، و جَلَسَه یعنی سبک و نوع نشستن و این نکته دقیقی است. سیر یعنی رفتن، رفتار، ولی سیره یعنی نوع و سبک رفتار. آنچه مهم است شناختن سبک رفتار پیغمبر است. آنها که سیره نوشته‌اند، رفتار پیغمبر را نوشته‌اند. این کتاب‌هایی که ما به نام «سیره» داریم سیر است نه سیره. مثلاً سیره حلبیه سیر است نه سیره؛ اسمش سیره هست ولی واقعش سیر است. رفتار پیغمبر نوشته شده است نه سبک ایشان در رفتار، نه اسلوب رفتار پیغمبر، نه روش ایشان (مطهری، ۱۳۹۰، ص ۴۶).

مسلمانان لغت «سیره» را شاید از قرن اول و دوم هجری استفاده کرده‌اند. گویانکه در عمل، مورخان ما از عهده خوب برنیامدند؛ ولی لغت بسیار عالی‌ای انتخاب کردند. شاید قدیمی‌ترین سیره را ابن اسحاق نوشته که بعد از او ابن هشام آن را به صورت یک کتاب درآورده است و می‌گویند ابن اسحاق شیعه بوده و در حدود نیمه قرن دوم هجری می‌زیسته است (مطهری، ۱۳۹۰، ص ۴۵).

سیره پیغمبر یعنی سبک ایشان، روشی که پیامبر در عمل و برای مقاصد خود به کار می‌برد. بحث ما در مقاصد رسول نیست؛ مقاصد پیغمبر عجلتاً برای ما محرز است. بحث ما در سبک پیامبر است، در روشی که ایشان برای هدف و مقصد خود به کار می‌برد. مثلاً حضرت تبلیغ می‌کرد. روش تبلیغی پیامبر چه بود؟ سبک تبلیغی رسول چه بود؟ پیغمبر در همان حال که اسلام را تبلیغ می‌کرد، یک رهبر سیاسی برای جامعه بود. از وقتی که به مدینه آمد، جامعه و حکومت تشکیل داد، خود رهبر جامعه بود. سبک و روش رهبری و مدیریت ایشان در جامعه چه بود؟ پیغمبر در همان حال که قاضی بود چه سبک قضاوتی داشت؟ پیامبر مثل همه مردم دیگر زندگی خانوادگی داشت، زنان و فرزندان متعدد داشت. سبک پیغمبر در زن‌داری چگونه بود؟ سبک حضرت در معاشرت با اصحاب، یاران و به اصطلاح مریدها چگونه بود؟ پیغمبر دشمنان سرسختی داشت. سبک و روش آن حضرت در رفتار با دشمنان چه بود؟ و ده‌ها سبک دیگر در قسمت‌های مختلف دیگر که باید مشخص بشود (مطهری، ۱۳۹۰، ص ۴۹ و ۵۰).

دکتر محمد سعید رمضان السیوطی در کتاب نقد السیره هدف از بررسی سیره نبوی را تحلیل کرده است. وی معتقد است که غرض از بررسی این سیره و فهم آن، صرف آگاهی بر برخی وقایع تاریخی نیست؛ بلکه هدف آن است که فرد مسلمان، حقیقت اسلام را در قالب یک شخص نمونه تصور و تصویر کند و مطالعه سیره نبوی، موجب شناخت شخصیت رسول، یافتن یک الگوی کامل در همه شؤون حیات فاضله، فهم درست قرآن کریم، آشنایی عملی با فرهنگ و معارف اسلامی و الگوی تربیت و تعلیم می‌شود. شخصیت چندبعدی رسول خدا ﷺ برای جوانان، دولت‌مردان، رهبران و سیاست‌مداران، الگویی کامل است (قوامی، ۱۳۸۳، ص ۶۴). پس معنایی که از سیره در این پژوهش اراده شده، همان سبک و روش پیامبر ﷺ در اداره جامعه اسلامی است، سبک و روشی که مبتنی بر آموزه‌های وحیانی و آسمانی نازل شده بر آن حضرت است و به نوعی بیانگر خواست الهی نیز می‌باشد.

سیره از سنت متفاوت است؛ سیره به مفهوم اصول حاکم بر رفتار است اما سنت به مفهوم رفتار و گفتاری است که بیانگر حکم الهی است. پس سیره حجت خود را از سنت می‌گیرد. سنت از نظر فقهی خود حجت است اما سیره به خودی خود برای ما حجت نیست، مگر آنکه به سنت برگردد (میراحمدی، ۱۳۸۶، ص ۳۰۵).

مرحوم مطهری در این زمینه می‌نویسد: روش رهبری با مسئله کتاب و سنت متفاوت است. کتاب و سنت یعنی خود قانون، روش رهبری به متن قانون مربوط نیست، کیفیت رهبری مردم، اختیاراتی که یک رهبر دارد به تصمیمات یک رهبر مربوط می‌شود (مطهری، ۱۳۸۱، ج ۱۷، ص ۱۷۰ و ۱۷۱).

بنابراین در بررسی سیره پیامبر، باید متوجه بود که آن بخشی از سیره می‌تواند برای ما جنبه مبنایی و اصولی در نظام اداری داشته باشد که مستند به وحی الهی باشد و قرینه‌ها و نشانه‌هایی باشد که پیامبر در صدد انشاء حکم الهی بوده است.

منابع استفاده‌شده برای شناسایی نظام اداری مطلوب پیامبر ﷺ

برای پی بردن به چگونگی وضعیت اداره مطلوب رسول خدا ﷺ به دوروش تمسک می‌جوئیم:

۱. سیره عملی پیامبر؛

۲. گفتار رسول الله ﷺ: به گفته مرحوم مطهری، «یکی از نعمت‌های خدا بر ما مسلمین و یکی از افتخارات ما مسلمین نسبت به پیروان ادیان دیگر این است که قسمت بسیار زیادی از سخنان پیغمبر ما — که شک نیست که سخن ایشان است، یعنی متواتر و مسلم است — امروز در دست است؛ در صورتی که هیچ‌یک از ادیان دیگر نمی‌توانند چنین ادعایی بکنند که به صورت قطع بگویند فلان جمله جمله‌ای است که از زبان مثلاً موسی علیه السلام و یا عیسی علیه السلام و یا یک پیامبر دیگر شنیده شده است؛ جمله‌های زیادی هست ولی آن‌قدرها مسلم و قطعی نیست و ما سخنان متواتر از پیغمبر خودمان زیاد داریم» (مطهری، ۱۳۹۰، ص ۳۸).

خوشبختانه برای کشف این دو و حتی ریزترین زوایای زندگی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله هیچ‌گونه محدودیتی وجود ندارد. به جرأت می‌توان گفت که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله از این حیث نیز شخصیتی بی‌نظیر است؛ چرا که وفور منابع در بازگویی و نقل حوادث زندگی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله کاملاً مشهود است.

اینکه پس از سال‌ها فاصله زمانی از دوره زندگی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، ما بتوانیم فهم درست و صحیحی از اتفاقات آن روزگاران داشته باشیم، موضوع مهمی است که از دید صاحب‌نظران مغفول نمانده است و برای اطمینان از حوادث تاریخی، روش‌ها و منابع خاصی را مد نظر داشته‌اند و در این زمینه دقت‌های لازم را به عمل آورده‌اند. از این رو برخی معتقدند که «مطمئن‌ترین منبع که در عین حال استفاده از آن به منزله یک منبع تاریخی، مشکل‌تر از سایر منابع است، قرآن می‌باشد. ویژگی خاص این اثر بی‌نظیر این است که به صورت مستمر و غالباً صادقانه در برابر شرایط متغیر تاریخی دوران محمد صلی الله علیه و آله واکنش نشان داده و حاوی گنجینه‌ای از اطلاعات پنهان است که با کار تحقیق درباره بعد تاریخی محمد صلی الله علیه و آله مرتبط است» (جان احمدی، ۱۳۸۸، ص ۱۶). تعبیر غالباً صادقانه که از نویسنده نقل شده، درست نیست و نگارنده این اثر با آن موافق نیست؛ چون که صادقانه بودن گزاره‌های قرآن

به صورت مستمر است. البته این کار مستلزم دانش تخصصی تفسیر، آشنایی با زبان و ادبیات عرب و... و انواع روش‌های نقد تاریخی و ادبی است تا بتوان به نتایجی منطقی و فرضیاتی معقول دست یافت. افزون بر قرآن منابع ناظر به زندگی محمد ﷺ که بیشترین استفاده را از آنها می‌شود به قرون سوم و چهارم تاریخ اسلام بازمی‌گردد. در میان این منابع مغازی یا سیره ابن اسحاق (متوفای ۷۶۸/۱۵۱) از همه معتبرتر است که اصل آن موجود نیست؛ اما دست‌کم در دو نسخه تجدید نظر شده، حفظ گردیده است. یکی به دست ابن هشام (متوفای ۸۳۳/۲۱۸) که بسیار مورد استفاده قرار می‌گیرد و دیگری به قلم یونس بن بکیر (متوفای ۸۱۴-۱۵/۱۹۹) که تنها به صورت نسخه خطی موجود است.

در میان این آثار، ارزشمندترین آنها تاریخ الرسل والملوک، نوشته طبری (متوفای ۹۲۲/۳۱۰-۹۲۳) است که مطالب دیگری درباره زندگی محمد ﷺ دارد؛ به‌ویژه روایاتی از عروة بن زبیر (متوفای ۷۱۲/۹۴-۷۱۳) که منبعی بسیار قدیمی است (جان‌احمدی، ۱۳۸۸، ص ۱۸). پس از کتاب ابن اسحاق، منابعی که بسیار استفاده شده عبارت‌اند از: مغازی نوشته واقدی، متوفای (۸۲۲/۲۰۷-۸۲۳) که غالباً نویسندگان مسلمان از این کتاب انتقاد کرده و مؤلف آن را غیر موثق دانسته‌اند و کتاب الطبقات الکبری نوشته منشی واقدی به نام ابن سعد (متوفای ۸۴۴/۲۳۰-۸۴۵) که گویا در قیاس با صاحب کار خود (یعنی الواقدی) اعتبار بیشتری دارد. منابع مفید دیگر درباره زندگی پیامبر از این قرارند: صحیح بخاری (متوفای ۸۷۰/۲۵۶)، صحیح مسلم (متوفای ۸۷۵/۲۶۱) و مسند احمد بن حنبل (متوفای ۸۵۵/۲۴۱). تلاش نگارنده بر آن است که در سراسر مباحث به قضایا و مواردی استناد کند که مقبولیت روایی حداکثری داشته باشند و از نقل شذوذات تاریخی پرهیز کند.

اداره و مدیریت

در تعریف اداره^۱ آمده است: اداره شامل فعالیت‌های مرتبط با نگهداری و حفظ گزارش‌ها، پردازش اطلاعات و کارهای دفتری و امور مربوط به کاربرد مقررات، رویه‌ها و سیاست‌های تعیین شده توسط دیگران می‌شود (ساپرو، ۲۰۰۶، ص ۸). در دیکشنری و بستر مدیریت^۳ به استفاده عقلایی و حساب‌شده از ابزارها و وسایل برای تحقق یک هدف تعریف شده است.

1. administration

2. Sapru

3. management

بحث‌های زیادی درباره تفاوت و تشابه این دو واژه صورت پذیرفته است. ریشه لاتین دو واژه، تفاوت‌های مهم آنها را نشان می‌دهد. واژه "Administration" از واژه لاتین "Administrare" گرفته شده که به معنای خدمت یا رسیدگی کردن است. بعدها به معنای حکمرانی کردن نیز به کار رفت.

واژه "Management" از "Manus" به معنای کنترل کردن با دست، گرفته شده است. تفاوت اساسی در معنای دو واژه، آن است که بین خدمت^۱ و کنترل کردن یا به دست آوردن نتیجه^۲ وجود دارد.

از دیدگاه فایول مدیریت^۳ و اداره واژگانی مترادف هستند؛ اما واقعیت این است که وقتی اداره دولتی گفته می‌شود تمرکز آن بر فرایندها، رویه‌ها و ویژگی‌هاست؛ در حالی که مدیریت دولتی شامل چیزی بیش از این است و تأکید مدیران دولتی به جای تبعیت محض از دستورات، بر نیل به اهداف و مسئولیت‌پذیری برای رسیدن به نتایج است (ساپرو،^۴ ۲۰۰۶، ص ۹).

با شکل‌گیری فرآیند جهانی‌سازی، لیبرالی شدن و خصوصی‌سازی، میل به استفاده از واژگان مدیریت^۵ و مدیر^۶ بیشتر شده است. همچنان که پولیت^۷ می‌گوید: پیشتر کارگزاران دولتی به عنوان خدمتکاران، مأموران مالی و رئیس کل معرفی و شناخته می‌شدند، اما امروزه به آنها «مدیران» گفته می‌شود. گفتنی است که این واژه بار معنایی خاصی را به مخاطب منتقل می‌کند. مدیران در دیدگاه جدید فقط فرمانبر و مطیع چارچوب‌های از پیش تعیین شده نیستند؛ بلکه آنان مسئول کارها، اقدامات و نتایج هستند و باید قادر باشند به تناسب شرایط موجود، تصمیم مناسب را بگیرند.

پس به‌اختصار اداره، مجموعه‌ای از مقررات و ضوابط معین است که برای نظم‌دهی به امور جمعی و اجتماعی مردم وضع شده است؛ اما مدیریت مجموعه اقداماتی است که برای رسیدن به اهداف و کنترل نتایج به کار می‌رود. براساس مفهوم اداره، مدیران فقط در قالب وظایف تعیین شده و قالبی از پیش مشخص شده عمل می‌کنند؛ اما بر مبنای مفهوم مدیریت، مدیران فقط موظف به وظایف تعیین شده نیستند؛ بلکه آنان انعطاف بالایی دارند؛ به‌طوری که در مواجهه با

1. to serve

2. to control or gain results

3. management

4. Sapru

5. management

6. manager

7. pollitt

وضعیت‌های متنوع، می‌توانند از روش‌های متفاوتی استفاده کنند. در گذشته وقتی سخن از دانش اداری به میان می‌آمد، منظور آگاهی و شناخت رویه‌های ثابت اداری در حال اجرا بود؛ ولی امروزه که سخن از دانش مدیریت به میان می‌آید، منظور آگاهی از روش‌ها و فنونی است که برای تحقق اهداف در شرایط گوناگون استفاده می‌شود.

نظام اداری^۱ فرایندی است که نشان‌دهنده انجام فعالیت‌های مختلف در یک طرح از پیش تعریف‌شده و نظارت بر انجام درست آنها می‌باشد و ظرف انجام این فعالیت‌های منظم ممکن است یک شرکت، کارخانه، سازمان، دولت و یا کشور باشد. به عبارت دیگر نظام اداری بیانگر نحوه انجام فعالیت‌ها، تخصیص وظایف و پست‌ها به افراد مختلف، تقسیم کار و... با توجه به اهداف تعیین شده است.

هر نظام اداری معمولاً به عنوان یک خرده‌سیستم در درون و یا در کنار یک نظام سیاسی کلان فعالیت می‌کند که هم بر آن اثرگذار است و هم از آن تأثیر می‌پذیرد. نظام سیاسی مجموعه اجزایی هستند که قدرت حکمرانی را در حیطه‌ای مشخص به عهده دارند.

نظام اداری هر کشوری می‌تواند سنگ بنا و محور هر گونه پیشرفت و یا پسرفتی در همه زمینه‌ها و عرصه‌های متنوع زندگی بشر امروز باشد. به عبارت دیگر نظام اداری هر کشور نقشی بس سترگ در تنظیم فعالیت بخش‌ها، واحدها و سازمان‌های مختلف برای نیل به اهداف جمعی آن ملت دارد. تنظیم درست این فعالیت‌ها، فراهم‌کننده زمینه‌ای برای رفع مشکلات و تأمین نیازها و خواست مردم است. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که جوامع پیشرفته و موفق، معمولاً اقدامات اصلاحی خود را پیش از هر چیز، از نظام اداری حکومت آغاز کرده‌اند. درست و سالم عمل کردن نظام اداری، تضمین‌کننده عملکرد سالم سایر بخش‌های جامعه است. نظام اداری در کنار نظام سیاسی و تحت تأثیر آن می‌تواند نقش‌ها و کارکردهای خود را بازنمایی کند. پرواضح است که این دو تأثیری متقابل بر یکدیگر دارند.

در کنش بین نظام سیاسی و اداری، نقش نظام سیاسی آمرانه و نقش نظام اداری تابع‌گونه است. در این راستا نخبگان قدرت در حوزه سیاست، نظام اداری را چون ابزاری می‌دانند که هر گاه بخواهند و به هر شکل مایل باشند، می‌توانند از آن جهت اهداف شخصی و گروهی استفاده کنند (میرسپاسی و اعتباریان، ۱۳۸۷، ص ۱۳۹).

1. administrative system

البته باید توجه داشت که خود نظام اداری به خودی خود نیز در طول حیات خود، گاهی نقش آمرانه و قیم‌مآبانه را در ارتباط با شهروندان بازی کرده است. در نظام‌های استبدادی رابطه بین حاکمان و مردم رابطه ارباب - رعیتی است. گاهی به نظر می‌رسد که قدرت بوروکراسی (یا همان نظام اداری) نامحدود دیده شده است و مردم هیچ‌گونه حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی ندارند. مردم در برابر تعدی و ظلم کارگزاران و مأموران حکومتی توانایی اعتراض ندارند و فقط می‌توانند با سختی و مرارت و با واسطه و رشوه یا از طریق عریضه‌نویسی و عرضه حال دادن از مراجع ملوکانه در این موارد یاری بخواهند. از طرفی گروه‌های منتقد جامعه نیز برای مقابله با چنین لجام‌گسیختگی می‌کوشند افرادی از خود را به پست‌های بالای بوروکراسی وارد کنند (به نقل از: مستوفی با قدری اعمال تغییرات در جمله‌بندی، ۱۳۲۴، ص ۲۶۸).

نظام اداری به عنوان یک زیرسیستم بزرگ‌تر فرهنگی، اجتماعی و سیاسی قرار دارد و در یک ارتباط دوطرفه تحت تأثیر نقش‌ها، ارزش‌ها، هنجارها به جامعه‌پذیری و تقویت ساخت آمریت - تابعیت و فرهنگ آمریت کمک کرده است (میرسپاسی و اعتباریان، ۱۳۸۷، ص ۲۱۵). این نقش گفته‌شده برای نظام اداری، شاید ناشی از نظم نهادینه شده‌ای است که در ذات و سرشت هر نظام اداری وجود دارد و اگر همسان و هماهنگ با نظام سیاسی طراحی شود، می‌تواند تحقق بخش آمال و منویات دست‌اندرکاران آن باشد.

آنچه آمد مبتنی بر تبعیت و وابستگی نظام سیاسی و اداری بود؛ اما براساس نظریه جدایی سیاست از اداره، نظام اداری دیگر شاخه‌ای از نظام سیاسی نیست؛ بلکه با هویتی مستقل به عنوان مکمل حوزه سیاسی انجام وظیفه می‌کند. در قلمرو سیاست، خط‌مشی‌ها و سیاست‌ها اتخاذ می‌شوند و در قلمرو اداره به وسیله بوروکرات حرفه‌ای و بی‌طرف اجرا می‌شوند. ویلسون این‌گونه تقسیم کار را زمینه‌ساز تعادل بین نظام اداری (شایستگی) و نظام سیاسی (پاسخگویی) می‌داند (دنه‌ارت، ۱۳۸۹، ص ۷۳).

موضوع رابطه میان سیاست و اداره، برای سال‌های متمادی مورد توجه صاحب‌نظران بوده است و از زوایا و ابعاد مختلف به آن پرداخته‌اند. فرانک جانسون گودنو^۱ از جمله صاحب‌نظرانی است که به نظریه جدایی سیاست از اداره توجه کرده است. او بوروکراسی را تنها راه علاج دردها و امراض اداری می‌داند. به زعم وی (۱۸۹۴) اداره و مدیریت خوب تنها

1. Frank Johnson Goodnow

مربوط به مسئله روش‌ها و سیستم‌های اداری است و این حداقل هدفی است که مبحث سیستم‌ها و روش‌های اداری دنبال می‌کند؛ اما در عین حال باید به خاطر داشته باشیم که هدف عمده و اولیه همه سیستم‌های حکومت و دولت باید این باشد که به شدت روح زندگی و فعالیت را در کالبد مردم یک جامعه بدمد و حیات سیاسی را تقویت کند (میرسپاسی و اعتباریان، ۱۳۸۷، ص ۱۷۶).

مدل جدایی سیاست از اداره در شکل خود، یک مدل ذهنی بود که تحقق آن در عمل امکان‌پذیر نبود. این مسئله موجب شد که اندیشه دخالت مدیران در تدوین سیاست‌ها و خط‌مشی‌ها مطرح شود و راه برای افزایش قدرت وجه اداری نسبت به وجه سیاسی بازتر نماید؛ زیرا تا آن زمان در تئوری، وضع خط‌مشی تنها به وجه سیاسی مربوط و اجرای آن بر عهده وجه اداری بود (همان، ص ۱۷۹).

دیر زمانی طول نکشید که این رویکرد تغییر یافت و ارتباط سیاست و اداره، به عنوان یک امر اجتناب‌ناپذیر پذیرفته شد. اپل بای^۱ از اولین صاحب‌نظرانی است که نظریه جدایی اداره از سیاست را نپذیرفت. او مدیران را بازیگران مهم خط‌مشی و مدیریت دولتی را معادل خط‌مشی‌گذاری می‌داند. به زعم او مدیران پیوسته مشغول تدوین قوانین آینده و اجرای آنها هستند (اپل بای، ۱۹۴۹، ص ۷؛ به نقل از: میرسپاسی و اعتباریان، ۱۳۸۷، ص ۱۷۹).

در جهان تقریباً معاصر شاهد نقش برجسته‌تر نظام اداری هستیم؛ به طوری که دخالت و نقش تعیین‌کننده بوروکراسی در ایجاد خط‌مشی، قدرت برتری را برای وجه اداری ترسیم کرده، حتی دامنه این قدرت تا جایی است که بوروکراسی را تعیین‌کننده جهت و جایگاه دولت‌ها در مسائل جهانی دانسته‌اند (میرسپاسی و اعتباریان، ۱۳۸۷، ص ۱۷۹).

روش تحقیق و ابزار جمع‌آوری اطلاعات

این پژوهش از نوع توصیفی - تاریخی و تحلیلی است. بنابراین تجزیه و تحلیل موضوع تحقیق بر مبنای اطلاعات و مستندات تاریخی انجام شده است. در ضمن داده‌ها و اطلاعات این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند.

1. Paul H. Appleby

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این بخش چارچوب و کلیت موضوع مشخص و مفاهیم کلیدی پژوهش تعریف شدند تا خواننده در طول ارتباط با بحث از جهت کاربرد واژگان سردرگم نشود و تکلیف خودش با واژگان تحقیق معلوم باشد. همچنین روش انجام این پژوهش توضیح داده شد تا مشخص باشد که پژوهشگر از نظر روشی در چه چارچوبی باید تحقیق را انجام دهد.